

H

HEER EN MEESTER OP HET KASTEEL VAN BREDA

Het literaire leven in de tweede helft van de veertiende eeuw

Remco Sleiderink

Inleiding

Voor veel geld – *dats te verstane drie en veertich dusentich guldenen Hallinge* – verkocht de hertog van Brabant in 1350 de heerlijkheid Breda aan een Hollander, heer Jan II van Polanen.¹ Als heer van de Lek beschikte deze Jan van Polanen over een uitgebreid territorium binnen het graafschap Holland, maar toch wilde hij van het Brabantse Breda zijn voornaamste verblijfplaats maken. Op de plaats waar vroeger een primitieve burcht had gelegen, liet hij daartoe een nieuw kasteel optrekken.

24

Dat Jan van Polanen zich in Breda vestigde was een rechtstreeks gevolg van de politieke onrust in Holland. Net als veel andere edellieden bleef Jan van Polanen zich hardnekkig verzetten tegen de opvolging van Willem V van Beieren als graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen. Hij was een van de hoofdrolspelers in de Hoekse en Kabeljauwse twisten. In 1354 werd de strijd gestaakt. Willem van Beieren werd erkend als graaf en de partijen verzoenden zich met elkaar. In 1358, nadat hertog Albrecht van Beieren de plaats van zijn broer had ingenomen, werd Jan II van Polanen wederom aangesteld als raadsheer aan het Hollandse hof, een functie die hij ook in de jaren veertig had bekleed. Maar het kasteel van Breda zou voortaan zijn belangrijkste residentie zijn.²

De nauwe band tussen de Polanens en het Hollandse hof had gevolgen voor het culturele en literaire leven op het kasteel van Breda. In de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag wordt een handschrift bewaard van de *Rijmkroniek van Holland* van Melis Stoke dat blijkens de epiloog moet zijn vervaardigd voor een *Janne van Polanen*. De datering van het manuscript is onzeker, zodat onduidelijk blijft of hier Jan II († 1379) wordt bedoeld of diens vader Jan I († 1342).³ Maar dat het handschrift op den duur terecht is gekomen op het kasteel van Breda, is zeer waarschijnlijk. De Hollandse geschiedenis kon ertoe bijdragen dat de Polanens hun Hollandse wortels niet vergaten. Zo had Melis Stoke zijn rijmkroniek althans bedoeld:

*Wantet dinket mi wesen scande
Dat de lieden vanden lande
Ander giesten [geschiedverhalen; RS] vele weten
Ende si des hebben vergheten,
Wanen [waaruit; RS] si selve sijn gheboren.*⁴

Tekenend voor de Hollandse invloed in Breda is ook dat toen Jan II van Polanen een heraut wilde aanstellen, hij daarvoor een beroep deed op een boodschapper die jarenlang aan het grafelijk hof had gediend. Crabbendike, *die hertoghen*

Aelbrechts messagier plach te wesen, was de vijftig al gepasseerd toen hij in het najaar van 1364 werd benoemd tot heraut van Jan van Polanen, heer van Breda en van de Lek.⁵ Voortaan zou Crabbendike een belangrijke rol vervullen als ceremoniemeester bij ridderlijke aangelegenheden op het kasteel van Breda. Bovendien kreeg hij als taak de goede naam van Jan van Polanen te verbreiden, reizend van het ene kasteel naar het andere, van stad naar stad, van toernooi naar toernooi. Reeds enkele maanden na zijn aanstelling is heraut Crabbendike in Brussel aanwezig, samen met *sinen ghesellen*. Wie die gezellen zijn, is overigens niet zeker. Vermoedelijk gaat het om de *menestrelen*, de muzikanten die de heer van Breda eveneens in dienst had genomen.⁶

Herauten als Crabbendike waren meesters in het mondelinge taalgebruik. Ze werden geacht op fraaie wijze de loftrompet over iemand te kunnen steken, maar als dat zo uitkwam, moesten ze ook overtuigend kunnen schelden en berispen. Mondeling bezorgden ze namens hun heer stoere uitdagingen, diplomatisch geformuleerde boodschappen en verleidelijke uitnodigingen. De voordrachten die ze hielden waren vaak literair getint, maar niet bedoeld voor de eeuwigheid. Slechts van enkelen van de talrijke herauten die in archivalische bronnen worden vermeld, is literair werk overgeleverd.⁷ Het gaat daarbij vaak om teksten waarin de invloed van het mondelinge circuit goed voelbaar is, zoals in het volgende spreukachtige rijmpje van Jan Visier, een heraut die blijkens de bronnen dikwijls gezamenlijk optrad met heraut Crabbendike:

25

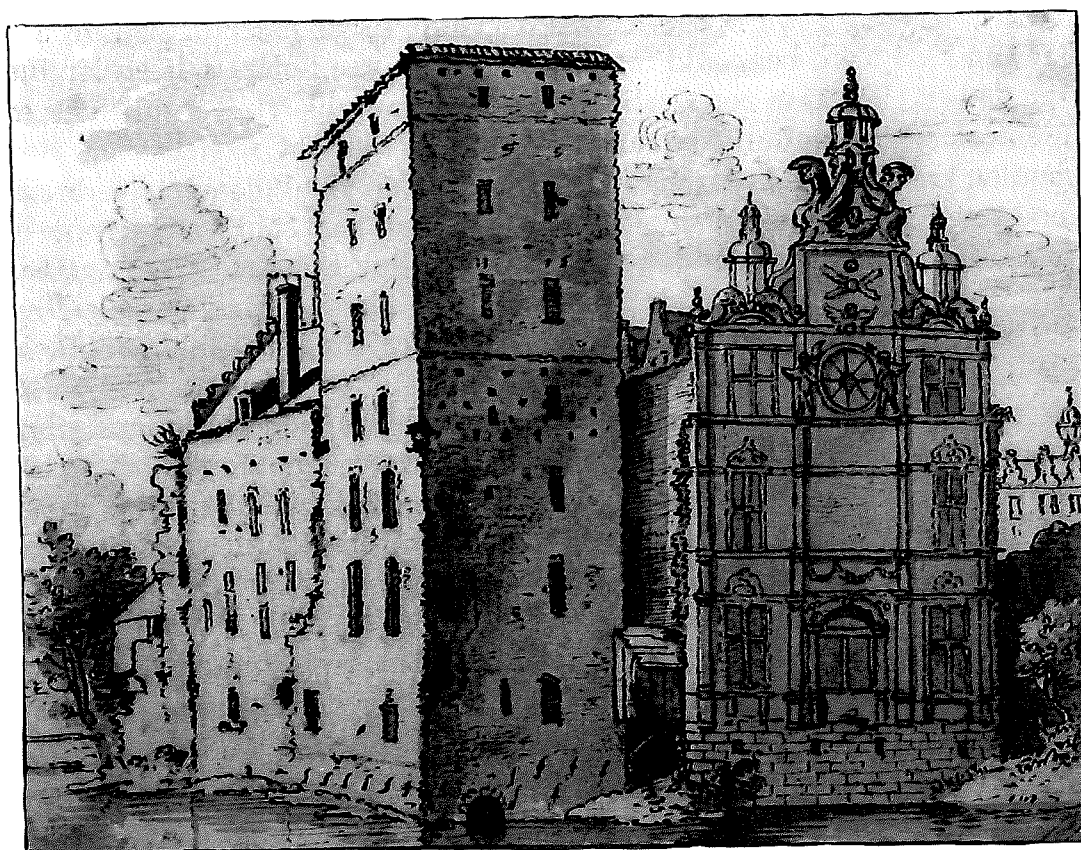
*Jonge kinder ombedwonghen
Ende trecht uter wit ghespronghen
Ende brachters, zachter dan si souden,
Doet al kerstenheit in quaetheit houden.*⁸

(Vertaling):

'Jonge kinderen die slecht zijn opgevoed,
rechtspraak die van de wet afwijkt
en bestuurders die milder zijn dan zou moeten,
zorgen ervoor dat in de hele christelijke wereld
het slechte blijft voortbestaan.'

Jammer toch, dat op naam van heraut Crabbendike geen letter is overgeleverd. Optredend als spreekstalmeester, moet juist hij zijn stempel hebben gedrukt op het literaire leven op het kasteel van Breda.

Minstens twintig jaar is Crabbendike heraut geweest. De laatste vermelding dateert uit 1385, toen hij samen met heraut Keyser een toernooi aankondigde dat in Brussel zou plaatsvinden en dat kennelijk door hertogin Johanna van Brabant werd georganiseerd.⁹ Dat de oude Crabbendike was gevraagd voor het aankondigen van dit toernooi, laat zien dat hij aan het Brabantse hof niet alleen bekend was, maar ook veel aanzien genoot. Vermoedelijk hangt dat samen met het feit dat de heren van Breda, naast hun contacten met het Hollandse hof, tegelijkertijd een goede band onderhielden met de hertogen van Brabant.

26

Van het kasteel dat Jan II van Polanen kort na 1350 in Breda liet optrekken, restte rond 1686 nog slechts de zuidelijke vleugel en de toren. Een jaar later ging ook dit gedeelte tijdens grondige verbouwingen verloren. Rechts de in renaissancestijl uitgevoerde gevel van de Grote Zaal, die in het begin van de zestiende eeuw in opdracht van Hendrik III van Nassau werd gebouwd (foto Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg).

Na de aankoop van Breda was Jan II van Polanen als belangrijk leenman van de hertog opgenomen in de hertogelijke raad van Brabant. Jarenlang trad hij op als raadsheer en hij moet dus dikwijls in Brussel zijn geweest. Toen hij in 1379 overleed, kwam hertogin Johanna persoonlijk naar Breda voor de begrafenis. Jan III van Polanen (+ 1394), zoon en opvolger van Jan II, werd eveneens aangesteld als raadsheer aan het Brabantse hof. De Polanens hadden in Brussel trouwens de beschikking over een eigen paleisje, het hof van Polanen, gelegen op de Koudenberg, in de schaduw van het hertogelijk paleis. De kroniek van Melis Stoke ten spijt, is de familie van Polanen zich in de loop van de veertiende eeuw steeds meer thuis gaan voelen in Brabant. Dat blijkt ook uit de partnerkeuze van Jan II en Jan III van Polanen. Vader en zoon zijn respectievelijk drie en twee keer getrouwd. Onder die vijf vrouwen bevinden zich maar liefst twee bastaarddochters van hertog Jan III van Brabant.¹⁰

Meester Pieter van Breda

Het literaire leven op het kasteel van Breda speelde zich af op het raakvlak van de Hollandse en Brabantse hofcultuur, dat is wel duidelijk. Voor meer details

hadden we eigenlijk moeten kunnen beschikken over rekeningen zoals die zijn overgeleverd van de edelman Jan van Blois (+ 1381). Uit die rekeningen blijkt dat Jan van Blois op zijn kasteel te Schoonhoven (bij Gouda) en tijdens zijn talrijke reizen vrijwel dagelijks geld uitgaf aan artiesten die voor hem optraden: acrobaten, muzikanten, narren, zangers, herauten en dichters. Deze uitgaven staan vermeld onder het kopje *hyrauden, menestrelen ende dat daer toe behoert*. Waar en wanneer de bedragen werden betaald, en bij welke gelegenheid, valt steeds te achterhalen door vergelijking met de rubriek *daghelixen costen*. De rekeningen vormen een welhaast onuitputtelijke bron voor het culturele leven van de adel in de tweede helft van de veertiende eeuw.¹¹

Van de Polanens is zo'n gedetailleerde boekhouding niet overgeleverd.¹² Dat wil echter niet zeggen dat het literaire leven in Breda daarom minder ontwikkeld was dan in Schoonhoven. De meeste dichters die worden genoemd in de rekeningen van Jan van Blois reisden van kasteel naar kasteel op zoek naar een publiek dat tegen betaling wilde luisteren naar de voordracht van korte teksten, zogenaamde *sproken*. Het kan niet worden bewezen, maar veel van deze *sprooksprekers* moeten ook in Breda hebben opgetreden. In het noordwesten van Brabant vormde het kasteel van Breda een ideale tussenstop voor dichters die op weg waren van het graafschap Holland naar de rijke steden en residenties in het zuiden van Brabant en in Vlaanderen. Om een beeld te geven van de literatuur die deze dichters meebrachten, zal ik me richten op een sprookspreker die in het verleden weinig aandacht heeft gekregen en die bovendien in Breda zijn thuisbasis moet hebben gehad: meester Pieter van Breda. Van alle sprooksprekers is hij wellicht het vaakst te gast geweest op het kasteel van Breda.

De vroegste vermelding van *meester Pieter den dichter van Breda* dateert van donderdag 8 september 1362, de feestdag van Maria-geboorte. Die dag mocht de dichter, samen met heraut Jan Vrouwentroost, in Dordrecht optreden voor de Hollandse vorstin.¹³ Dat hij een meesterstitel draagt, wijst erop dat Pieter reeds toen een reputatie genoot als sprookspreker.¹⁴ Hij trad overigens niet alleen op als spreker, maar ook als zanger. Zo ontving hij in 1365 een beloning van het stadsbestuur van Middelburg omdat hij had gezongen tijdens de Sacramentsprocessie in de Zeeuwse stad. En nog in 1397 zong meester Pieter in het Henegouwse Le Quesnoy voor Willem van Oostervant, de toekomstige graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen. De laatste vermelding dateert uit het begin van de vijftiende eeuw. Op 10 juni 1405 kreeg meester Pieter van Breda één Franse kroon uit de schatkist van hertogin Johanna van Brabant. Optreden deed de oude meester toen niet meer. In de Brabantse rekening wordt expliciet vermeld dat het gaat om een aalmoes voor een arme man: *enen armen (...) om Gode gegeven*.¹⁵

Soms bediende de meesterdichter uit Breda zich van een artiestennaam. Behalve als meester Pieter van Breda (*den dichter, den spreker, den seggher*) wordt hij vaak aangeduid als *meester Pieter van der Minne* en één keer als de *Jonchere vander Minnen* ('de liefdesjonker'). Een andere artiestennaam is kennelijk *Vreugdegaer*, want in 1366 komt hij in de rekeningen van Jan van Blois voor als *meister Pieter Vreugdegaer van Breda*: meester Pieter, de man die verlangt naar vreugde.¹⁶ Op grond van deze laatste benaming mag worden aangenomen dat Pieter van Breda

de dichter is van minstens één van de vele gedichten in het Haagse liederen-handschrift, een beroemd verzamelhandschrift met Duits- en Nederlandstalige poëzie. In de sproke *Ein jammerliche clage* stelt de ik-figuur zich voor als *Vrudengher*:

*Vrou, men heist mich Vrudengher,
Ein wol geboren wandeler.*¹⁷

Al klinken de regels nogal Duits, het is duidelijk dat het hier in feite gaat om dezelfde benaming: *Vrudengher* – *Vreugdegaer*. Ook het adellijke *wol geboren* past goed bij de spreker die zich wel liet aankondigen als de *Jonchere vander Minnen*.

In het verleden is betwijfeld of meester Pieter van Breda wel de auteur van *Ein jammerliche clage* geweest kan zijn.¹⁸ De tekst lijkt namelijk niet te zijn geschreven in gewoon Nederlands – iets wat je toch zou verwachten van een dichter uit Breda – maar in een vreemde mengeling van Nederlands en Duits. Johannes van Vloten, die de tekst in de vorige eeuw uitgaf, sprak in dit verband zelfs van ‘een hoogst potsierlijke taal’ en een ‘mengelmoes van bastaardklanken.’¹⁹ Toch is dit geen argument tegen de toeschrijving aan meester Pieter. Kossmann, die het hele handschrift in 1940 heeft uitgegeven, typeerde het onderliggende dialect van *Ein jammerliche clage* wel degelijk als Hollands. Het zou dus moeten gaan om een Nederlandse tekst die is verduitsd.²⁰ Nu zou zoiets grotendeels in de overlevering kunnen zijn gebeurd, maar toch moet de dichter minstens een deel van de ‘Duitse kleuring’ zelf hebben aangebracht. Sommige verzen blijken immers niet te rijmen bij omzetting in ‘puur’ Nederlands.²¹ De verduitsing die kennelijk heeft plaatsgevonden laat zich echter verklaren vanuit het literaire klimaat in de tweede helft van de veertiende eeuw, de periode waarin meester Pieter van Breda als *sprook-spreker* actief was.

Reeds Van Vloten bracht de Duitsgekleurde *Ein jammerliche clage* in verband met het aan de macht komen van de Hollandse graven uit het Beierse huis rond het midden van de veertiende eeuw. De culturele gevolgen van deze machtswisseling blijken echter vooral uit *Het woord van eer*, de studie die Frits van Oostrom wijdde aan de Hollandse hofcultuur. Waar de graven van Holland, Zeeland en Henegouwen zich in de eerste helft van de veertiende eeuw vooral vermaakten met Franse literatuur, ontstond er onder de Beierse vorsten een warme belangstelling voor Duitse en Nederlandse literatuur. Duitstalige sprekers konden in Den Haag rekenen op een hartelijk welkom, terwijl veel Nederlandstalige auteurs zo slim waren de taal enigszins af te stemmen op het beoogde hofpubliek. Het zijn volgens Van Oostrom aanwijzingen dat ‘in kringen van het laat-veertiende-eeuwse Haagse hof de Hollandse en Beierse taal zijn gaan vervloeien in een praktikabel communicatief compromis.’²²

Het verschijnsel Duitse kleuring hoeft niet uitsluitend met het Hollandse hof te worden verbonden. Verduitsing was voor iedere Nederlandstalige dichter ook het aangewezen middel wanneer hij zijn arbeidsterrein wilde uitbreiden in oostelijke richting. Heraut Gelre had Hollandse wortels, maar tijdens zijn Gelderse dienstverband schreef hij Duitsgekleurde ereredes voor een adellijk publiek in de

streek tussen Maas en Rijn. Toen hij terugkeerde naar Holland, zette hij een deel van zijn oeuvre om in zuiver Nederlands.²³ Het Hollandse hof was ook niet de enige plaats waar de Duitse en Nederlandse literatuur elkaar ontmoetten. Aan het Brabantse hof van hertogin Johanna (1355-1406) en haar echtgenoot Wenceslas (1355-1383) in Brussel traden tal van dichters op uit het Franse en Nederlandse taalgebied, maar daarnaast vermelden de rekeningen ook veel Duitse sprekers.²⁴ Verwonderlijk is dat niet. Van oudsher telden de Brabantse hertogen veel leenmannen in de meer Duitstalige streek tussen Maas en Rijn. Bovendien was Wenceslas niet alleen hertog van Brabant, maar ook van Luxemburg. Ook dat zorgde voor een toestroom van Duitstaligen richting Brussel. Het mag dan zo zijn dat de hertog eigenhandig liedjes heeft gecomponeerd in het Frans, dat betekent nog niet dat zijn Duits daarom minder goed ontwikkeld was. Volgens een vijftiende-eeuwse kroniek werd de in Praag geboren Wenceslas door zijn tijdgenoten zelfs beschouwd als *de hoichste, bestgespraekste in den Hogeduytse*.²⁵

Een dichter die in de Lage Landen een breed adellijk publiek wilde bereiken en die tegelijkertijd wilde tonen dat hij met zijn tijd was meegegaan, had er dus alleszins baat bij zijn teksten in een Duits jasje te steken. Er is daarom geen enkele reden om *Ein jammerliche clage* nog langer aan meester Pieter van Breda te ontfemen. Het gedicht verdient onze aandacht, niet alleen als voorbeeld van de literaire cultuur in het noorden van Brabant, maar ook als staaltje van de verleidelijke woordkunst die door *sprooksprekers* op menig kasteel tot klinken werd gebracht.

'Na een nacht vol bange dromen', zo begint de dichter zijn verhaal, 'trok ik er met mijn paard op uit om mijn zorgen te vergeten. Het werd een prachtige tocht door velden en bossen. Bij het vallen van de avond kwam ik aan bij een open plek in het bos, juist op het moment dat de ondergaande zon door de wolken brak. Het schouwspel was wonderbaarlijk. Terwijl de vogeltjes zongen en op de achtergrond het geluid van een klaterend beekje te horen was, had ik het gevoel in het paradijs te zijn aanbeland.' Jammer alleen, dat niemand hem gezelschap hield:

*Mich gebrach dinch engheine,
Anders dan ich was alleine.*²⁶

De dichter heeft deze woorden nog niet uitgesproken, of hij ontdekt dat er reeds een vrolijke groep hovelingen is neergestreken op deze lieflijke plaats. Een dame roept hem bij zich. Kennelijk heeft ze in de dichter een rondtrekkende spreker herkend, want ze vraagt of hij nog nieuwtjes heeft. De dichter maakt meteen duidelijk dat hij niet zo'n soort spreker is: aan het doorvertellen van geruchten doet hij niet mee. Hij zegt dat hij Vrudengher heet, dat hij van adel is en dat hij maar al te graag bij *goede lieden* verblijft. Vandaag heeft hij geluk. De dame inviteert hem op een nabijgelegen kasteel, het 'kasteel van de eer'. Als een belangrijke gast wordt de dichter onthaald door de hofdames: allegorische personages met sprekende namen als *Vrou Hoefscheit*, *Vrou Bescheidenheit*, *Vrou Ootmoedicheit*, *Vrou Wijflicheit*, *Vrou Manheit* en niet te vergeten *Vrou Minne*, *die coninginne*. De kasteelvrouw is *Vrou Eere*, *ein werde keyserinne*. Het is op haar uitdrukkelijke verzoek

dat de dichter deelneemt aan het hoofse samenzijn in het kasteel. Hij kan zijn geluk niet op en waant zich zelfs *in hemelrich*.

Ondertussen is het gedicht al tot over de helft gevorderd. Tot hiertoe heeft meester Pieter vooral getracht zijn publiek ervan te doordringen dat hij niet over één kam mag worden geschoren met sprekers die met onbetrouwbare geruchten hun kostje proberen te winnen. Meester Pieter is een adellijke dichter die op voorbeeldige wijze participeert in de hoofse maatschappij. Een dergelijke dichter verdient een beloning die in overeenstemming is met zijn status; dat is de onderliggende boodschap die meester Pieter hier wil overbrengen. Aan het eigenlijke onderwerp komt hij pas toe in de laatste driehonderd verzen van het gedicht. Pas dan wordt duidelijk waarom deze sproke *Ein jammerliche clage* wordt genoemd, een jammerklacht.

Terwijl de dichter met volle teugen geniet van het hoofse leven, komt een bode de zaal binnen. Hij is in het zwart gekleed, onheilspellend zwart. Hij overhandigt een brief aan *Vrou Eere*. Het is het overlijdensbericht van een ridder. De aanvankelijke blijdschap in het kasteel slaat om in verdriet. Het aanwezige gezelschap, al die hofdames, betreuren de overleden ridder. Eén voor één worden al zijn deugden opgesomd. Als *Vrou Manheit* dan ook nog een verslag geeft van zijn ritterlijke daden en een beschrijving geeft van zijn heraldische wapen, wordt duidelijk over wie deze jammerklacht gaat: graaf Willem IV van Holland, Zeeland en Henegouwen, gesneuveld in 1345 tijdens een onbezonnen veldtocht tegen de Friezen. Terwijl het gejammer en gekerm van de hofdames voortgaat, verlaat de dichter het kasteel. Zoveel verdriet kan hij niet aan:

*Recht oft ich ontzennet were,
Rumede ich dar Vrou Eren hof,
Onde reet wech, sonder orlof,
Alle minen rechten pas
Tzu dannen, das ich comen was.*²⁷

(Vertaling:)

‘Alsof ik waanzinnig was geworden,
verliet ik het hof van Vrouw Eer.
Zonder afscheid te nemen
reed ik rechtstreeks terug
naar waar ik vandaan gekomen was.’

De sproke die zo vrolijk was begonnen, heeft een dramatisch eind gekregen. Het gedicht is een ererede geworden: een lofdicht op een overleden ridder, compleet met een beschrijving van diens deugden, daden en wapen.²⁸

Wanneer meester Pieter zijn *Ein jammerliche clage* heeft gedicht is niet bekend. Een datering kort na het overlijden van graaf Willem IV ligt voor de hand, maar anderzijds heeft iemand als heraut Gelre in zijn ereredes ook ridders bezongen die reeds enkele decennia waren overleden.²⁹ In ieder geval moet meester Pieter in graaf Willem IV een voorbeeld hebben gezien dat hij aan zijn publiek kon voor-

houden. Dat hij daarbij ook de vrijgevigheid van de graaf belicht, lijkt te zijn ingegeven door zijn eigen afhankelijkheid van giften:

*Want wer der ghiften gave noet,
Sullen beclagen sine doet.*³⁰

Een ererede over graaf Willem IV had als voordeel dat er gemakkelijk een publiek voor te vinden was. In Holland hadden tal van mensen persoonlijke herinneringen aan de graaf. Bovendien kon meester Pieter met het gedicht terecht in Brabant. Graaf Willem was gehuwd geweest met Johanna van Brabant, de vrouw die later hertogin van Brabant zou worden. Dat de hertogin de gedachtenis aan haar eerste echtgenoot in ere hield, blijkt wel uit het feit dat zij nog in 1380 – dat is 35 jaar na zijn dood – zielenmissen liet zingen voor de overleden graaf.³¹

Ook in zijn eigen Breda, op het kasteel van de Polanens, zal meester Pieter een gevoelige snaar hebben geraakt met *Ein jammerliche clage*. Jan II van Polanen was destijds een trouw volgeling van graaf Willem IV geweest en bij een deel van de gebeurtenissen die in de ererede worden genoemd – zoals de reis naar het Heilige Land in 1343 en de veldtocht naar Litouwen in de winter van 1345 – was hij persoonlijk aanwezig geweest. Men mag aannemen dat Jan van Polanen het gedicht van zijn stadsgenoot met grote belangstelling heeft beluisterd en het ligt voor de hand dat hij na afloop van de voordracht een afschrift van de tekst heeft gevraagd. Het kan geen toeval zijn dat het enige manuscript waarin het gedicht van meester Pieter is overgeleverd, het Haagse liederenhandschrift, eveneens in verband staat met de heren van Breda.³²

31

Het Haagse liederenhandschrift

Het Haagse liederenhandschrift schijnt rond 1400 te zijn geschreven door een tweetal samenwerkende kopiisten uit de Noordelijke Nederlanden. Hun werk resulteerde in een gevarieerde verzameling teksten met als centrale thema's liefde en eer. Naast liederen bevat het handschrift ook tal van sproken en raadsels, spreken en andere gedichtjes. Qua taal is het handschrift minstens zo afwisselend: Nederlands en Duits, maar ook allerlei schakeringen daartussen. Zelfs enkele Latijnse spreken en twee Franse tekstjes zijn in de codex opgenomen.³³

De afwisseling in het Haagse liederenhandschrift zal mede zijn veroorzaakt door de wijze waarop het tot stand is gekomen. Er zijn sterke aanwijzingen dat de codex een kopie is van enkele kleinere handschriften waarin teksten werden verzameld die binnen een adellijk gezelschap de revue passeerden. 'Alles wat in dit gezelschap aan literair entertainment figureerde, kon', aldus Hogenelst en Rierink, 'in principe op schrift worden gesteld en uiteindelijk in het handschrift terecht komen. Wanneer een sprokspreker optrad met een aardige spreek en hij kon een afschrift van zijn tekst ter beschikking stellen, dan kon dat in principe een aanwinst voor de verzameling betekenen. Maar hetzelfde kon gelden voor de (beroeps)minstreel die een mooi lied vertolkte (...). En ook de adellijke amateur die met een zelfgemaakt lied het gezelschap wilde vermaken, kon op deze wijze

In het nieuwe Kasteel van Breda hingen enkele gobelins die omstreeks 1535 waren ontworpen door Barend van Orly. Op een van deze wandtapijten stonden Engelbrecht I van Nassau en zijn vrouw Johanna van Polanen afgebeeld. Zij waren van 1403 tot 1422 heer en vrouwe van Breda. Het is goed mogelijk dat tijdens hun bewind het Haagse liederenhandschrift, een beroemd verzamelhandschrift met Duits- en Nederlandstalige poëzie, aan het Bredase hof is vervaardigd (foto Gemeentearchief Breda).

32

zijn schepping bewaard doen blijven.³⁴ Het manuscript dat op deze manier ontstond, het Haagse liederenhandschrift, moet in zekere zin hebben gefunctioneerd als het repertoire-handschrift van de hoofse kring waarbinnen het tot stand kwam. De vraag naar de concrete ontstaanscontext wordt daarmee wel bijzonder pregnant.

Helemaal achterin het Haagse liederenhandschrift staat een vijftiende-eeuwse aantekening die enig licht kan werpen op het ontstaansmilieu van het handschrift:

Dit boech huert zo Joncher Johan, grave zo Nossau zo Vyanden, und Marien von Loen, synre huysvrouwen.

Uit deze bezittersnotitie blijkt dat het handschrift ten laatste in het derde kwart van de vijftiende eeuw op het kasteel van Breda werd bewaard. Hoewel zij in oostelijker gelegen streken talrijke bezittingen hadden, bevond de belangrijkste residentie van graaf Jan IV van Nassau († 1475) en zijn vrouw Maria van Loon († 1502) zich in Breda. De vader van Jan van Nassau, Engelbrecht I († 1442), had de heerlijkheid in 1403 verworven door zijn huwelijk met de elfjarige Johanna van Polanen († 1445), enig kind en erfgename van Jan III van Polanen († 1394).³⁵ Engelbrecht van Nassau was rond 1370 geboren en had zijn jeugd doorgebracht op de Dillenburg, zo'n honderd kilometer ten oosten van Keulen. Hoewel hij rond zijn achttiende met het oog op een kerkelijke carrière was gaan studeren aan de Keulse universiteit, besloot hij uiteindelijk toch te trouwen met de rijke Johanna van Polanen. Als heer van Breda werkte Engelbrecht zich in korte tijd op tot een hooggewaardeerd raadsheer aan zowel het Hollandse als het Brabantse hof.³⁶

Reeds aan het eind van de vorige eeuw werd op basis van de hierboven geciteerde bezittersnotitie de hypothese geformuleerd dat het Haagse liederenhandschrift kort na 1403 zou zijn samengesteld in opdracht van Engelbrecht van Nassau. Van hem zou men kunnen verwachten, in de woorden van Johanna Nijland, 'dat hij zekere letterkundige beschaving, zekeren kunstsmaak moet bezeten hebben, om zich uit de meest gezochte poëzie zijner dagen en zijner omgeving een bloemlezing te doen vervaardigen.'³⁷ De grote variatie in het handschrift zou hiermee zijn verklaard. Men kan zich inderdaad voorstellen dat het handschrift werd geschreven na samenvoeging van enerzijds een verzameling van Duitstalige gedichten die Engelbrecht zelf bijeen had gegaard en anderzijds een collectie van gedichten – in kleine handschriften of zelfs op losse blaadjes – uit de omgeving van zijn vrouw Johanna. Die laatste groep zou dan een afspiegeling moeten zijn van hetgeen in de voorgaande jaren op het kasteel van Breda aan korte literaire teksten te horen was geweest: voornamelijk Hollandse en Brabantse gedichten, al dan niet met Duitse kleuring.³⁸

Het voorstel van Nijland viel in goede aarde, vooral ook omdat zij zo'n simpele verklaring gaf voor de opname van de Duitse gedichten in het handschrift. Ondertussen is echter gebleken dat al vóór de komst van Engelbrecht van Nassau de Duitse letterkunde zich een plaats had verworven in het literaire leven in de Lage Landen. Men kan zich daarom afvragen of het Haagse liederenhandschrift wellicht al bestond toen Engelbrecht in 1403 met Johanna van Polanen huwde – de datering van het manuscript 'rond 1400' laat die mogelijkheid immers open. De vraag kan ook anders worden geformuleerd: kunnen ook de Duitse teksten in het Haagse liederenhandschrift zijn verzameld door de familie van Polanen?

In de tweede helft van de veertiende eeuw moeten de Polanens zowel aan het Hollandse als aan het Brabantse hof getuige zijn geweest van literaire voordrachten door Duitstalige kunstenaars. Daarnaast zullen ook op het Bredase kasteel Duitse dichters te gast zijn geweest. In het verleden heeft men zich onvoldoende gerealiseerd hoe groot de Duitse invloed op het kasteel van Breda wel is geweest. Jan II van Polanen trouwde rond 1370 met Margareta van der Lippe, dochter uit een adellijke familie in Westfalen. Jan III van Polanen trouwde uiterlijk in 1382 met de eveneens uit Westfalen afkomstige Odilia van Salm: zij zou het leven schenken aan Johanna van Polanen. Door deze huwelijken kwamen op het kasteel van Breda verscheidene Duitstaligen wonen. Een aanwijzing daarvoor is zelfs te vinden in het mirakelboek van 's-Hertogenbosch. Daarin is immers sprake van een zekere Jan die als schenker werkzaam is op het kasteel van Breda, maar die oorspronkelijk afkomstig is uit Schnellenberg in Westfalen. Op 27 maart 1383 kwam deze Jan van Schnellenberg in Den Bosch getuigenis afleggen over een opmerkelijk wonder. Anderhalf jaar had hij te kampen gehad met doofheid, totdat hij beloofde een bedevaart te maken naar het beeld van Onze Lieve Vrouw:

*Ende tierst doe hi sijn bedevart gheloeft had,
so bornet [spoot het; RS] uut sinen oren als een pyle ende hi hoerden tericht
wael [hij hoorde opnieuw goed; RS]
ende is wael horenden bleven.³⁹*

De huwelijken met Duitstaligen en de nauwe contacten met de meertalige hoven van Holland en Brabant, maken het meer dan waarschijnlijk dat het literaire leven op het kasteel van Breda zich reeds vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw zowel in het Nederlands als in het Duits afspeelde. Het gevarieerde taalbeeld in het Haagse liederenhandschrift zou daarvan een perfecte afspiegeling kunnen zijn. Het is absoluut niet nodig om louter op grond van de taalkenmerken te veronderstellen – zoals recent is gedaan – dat het handschrift meer naar het oosten tot stand kwam en pas later naar Breda werd overgebracht.⁴⁰ Hetgeen *Ein jammerliche clage* van meester Pieter van Breda al deed vermoeden, is dus zeer waarschijnlijk: het Haagse liederenhandschrift zal op het kasteel van Breda zijn samengesteld. Onder wiens supervisie dat gebeurde, blijft voorlopig nog een raadsel. Op grond van de datering rond 1400 komen niet alleen Jan III van Polanen en Engelbrecht I van Nassau in aanmerking, maar ook Hendrik van de Lek, de oom van Johanna van Polanen die tussen 1394 en 1403 haar rijke erfenis beheerde. Als voogd van het jonge weesmeisje had ook Hendrik in deze jaren zijn intrek genomen in het kasteel van Breda.⁴¹

Besluit

34

Proberen we de balans op te maken, dan blijkt het culturele en literaire leven op het kasteel van Breda verrassend sterk naar voren te komen. In de tweede helft van de veertiende eeuw hadden de Polanens als heren van Breda niet alleen een heraut in vaste dienst, maar ook een groep muzikanten. Verder mag worden aangenomen dat rondreizende artiesten het kasteel hebben aangedaan, onder wie ongetwijfeld ook meester Pieter van Breda. Minstens één van de gedichten van deze *sprookspreker*, een ererede op graaf Willem IV van Holland, kwam uiteindelijk terecht in het Haagse liederenhandschrift. In het derde kwart van de vijftiende eeuw bevond dit verzamelhandschrift zich op het kasteel van Breda en het is zeer waarschijnlijk dat het daar rond 1400 ook is ontstaan.

In een eerder stadium was voor Jan I of Jan II van Polanen een kopie vervaardigd van de omvangrijke *Rijmkroniek van Holland* van Melis Stoke. Andere handschriften uit het bezit van de Polanens zijn niet met zekerheid aan te wijzen. Toch kan het interessant zijn nog eens een blik te werpen op de collectie handschriften die Jan van Nassau en zijn vrouw Maria van Loon in het derde kwart van de vijftiende eeuw op het kasteel van Breda bewaarden. Volgens een recente reconstructie zou die bibliotheek minstens 29 banden hebben omvat. Een deel van die handschriften werd speciaal voor Jan van Nassau en zijn vrouw geschreven. Daarbij gaat het voornamelijk om devotionele teksten. In de collectie bevonden zich echter ook oudere handschriften zoals het Haagse liederenhandschrift, maar bijvoorbeeld ook de beroemde *Lancelotcompilatie* (circa 1320) en een veertiende-eeuws handschrift van *Wilhelm von Orlens*, een ridderroman van de Duitse dichter Rudolf von Ems. Het is zeker niet onmogelijk dat een aantal van deze oudere handschriften reeds ten tijde van de Polanens op het kasteel werd bewaard.⁴²

Waar de laatste jaren in het literairhistorisch onderzoek vooral aandacht was voor het mecenaat van rijke en machtige vorsten, blijkt hier dat in de tweede helft

van de veertiende eeuw ook op het kasteel van Breda de literatuur tot ontplooiing kon komen. Daarmee wordt nog eens aangetoond dat het literaire leven ook buiten de grote vorstenhoven gestalte kon krijgen. Vrijwel iedere edelman met enige financiële armslag kon op zijn eigen kasteel genieten van literatuur door enkele handschriften te laten vervaardigen. Daarnaast werd het literaire leven in deze periode aanzienlijk verrijkt door de vele dichters die langs 's heren wegen trokken en die tegen betaling altijd bereid waren tot een literaire voordracht. Als gevolg van de toenemende handschriftproductie en de grote reislust van de dichters zal in veel gevallen de literaire cultuur op een kasteel een bescheiden blauwdruk zijn geweest van de cultuur aan de grote vorstenhoven. Op het kasteel van Breda lijkt, naast de invloed van zowel het Hollandse als het Brabantse hof, vooral de Duitsgezinde huwelijkspolitiek voor een extra dimensie te hebben gezorgd.

Noten

- 1 Van Goor, *Beschrijving*, 459-462.
- 2 Roest van Limburg, *Het kasteel*, 8-15; Cerutti, 'De institutionele geschiedenis'; Jansen, 'De Bredase Nassaus', 16-21; Brokken, *Het ontstaan*.
- 3 Stoke, *Rijmkroniek* (ed. Brill) II, 379-380; Hage, 'Een "clerc"', 249; Gumbert, 'Datering', 173.
- 4 Stoke, *Rijmkroniek* (ed. Brill) I, 1-2, vs. 15-19.
- 5 Citaat naar: Algemeen Rijksarchief Den Haag, Archief van de graven van Blois, inv.nr. 40, f. 116r. Zie verder: Archief van de graven van Blois, inv.nr. 37, f. 50r-v; Jonckbloet, *Geschiedenis*, 633 en 635. Reeds in de periode 1325-1345 wordt Crabbendike genoemd als bode aan het hof, zie: Smit, *De rekeningen*, III, 88. Kennelijk was hij afkomstig uit het Zeeuwse dorpje Krabbendijke.
- 6 Jonckbloet, *Geschiedenis*, 634 en 620. Zie voor de taken van een heraut: Van Anrooij, *Spiegel*, 16-28.
- 7 Vergelijk: Van Anrooij, *Spiegel*, 43-55. Heraut Gelre c.q. Beyeren is in ons taalgebied de enige heraut van wie een omvangrijk oeuvre bewaard is gebleven. Zie over hem: Van Oostrom, *Het woord van eer*, 136-179; Van Anrooij, *Spiegel*, en: Verbij-Schillings, *Beeldvorming*.
- 8 Meder, *Sprookspreker*, 446. Zie voor de gezamenlijke optredens van Crabbendike en Jan Visier: Jonckbloet, *Geschiedenis*, 640 en 644. Wellicht waren vooral herauten verantwoordelijk voor dit soort rijmpjes. Zie immers ook de twee gedichtjes die waarschijnlijk werden bedacht door de Brabantse heraut Godekijn van Tricht (Sleiderink, 'Dichters', 8).
- 9 Meder, *Sprookspreker*, 544.
- 10 Uyttebrouck, *Le gouvernement*, 722; Brokken, *Het ontstaan*, 228. Van Anrooij oppert reeds dat Jan II van Polanen een intermediaire rol kan hebben gespeeld in het literaire verkeer tussen Holland en Brabant (*Spiegel*, 256, n. 48).
- 11 Inventaris door Schmidt-Ernsthausen, *Archief*; uitvoerige uittreksels bij: De Lange van Wijngaerden, *Geschiedenis*, en: Jonckbloet, *Geschiedenis*, 617-652 (onder meer vermeldingen van Crabbendike); vergelijk: Hogenelst en Van Oostrom, *Handgeschreven wereld*, 184-186.
- 12 Vergelijk: Brokken, 'De heren'.
- 13 Jonckbloet, *Geschiedenis*, 600.
- 14 Vergelijk: Meder, *Sprookspreker*, 68.
- 15 Sleiderink, 'Dichters', 12.
- 16 Jonckbloet, *Geschiedenis*, 636. De kans dat achter de verschillende benamingen verschillende personen schuilgaan, acht ik miniem. Het zou betekenen dat er tegelijkertijd meer dan één meester Pieter van Breda actief zou zijn geweest (vergelijk: Sleiderink, 'Dichters', 12).
- 17 Kossmann, *Die Haager Liederhandschrift*, 54, vs. 99-110 (zie ook: vs. 105-106).
- 18 Van Vloten, 'Onuitgegeven Mnl. verzen', 24; Te Winkel, *De ontwikkelingsgang*, II, 100; Heijbroek, 'Literair en wetenschappelijk leven', 288. Van Anrooij noemt het auteurschap van de Bredase dichter daarentegen 'zeer waarschijnlijk' (*Spiegel*, 121).
- 19 Van Vloten, 'Onuitgegeven Mnl. verzen', 24.

- 20 Kossmann, *Die Haager Liederhandschrift*, 53. De mate van verduitsing van de verschillende gedichten in het handschrift is gekwantificeerd door Schludermann, *A quantitative analysis*. Uit haar tabellen (I, 207-209) blijkt dat de *Ein jammerliche clage* (nr. 42) relatief veel Hoogduitse kenmerken vertoont. Op grond daarvan moeten we toch rekening blijven houden met de mogelijkheid dat meester Pieter van Breda in Duitstalig gebied is geboren (vergelijk: Meder, *Sprookspreker*, 455).
- 21 Ik dank deze observatie aan de taalkundige drs. C. de Haan. Binnen het onderzoeksproject Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen (Leiden) werkt zij aan een proefschrift over Duitse kleuring als literair verschijnsel.
- 22 Van Oostrom, *Het woord van eer*, 19.
- 23 Van Anrooij, *Spiegel*, 202.
- 24 Sleiderink, 'Dichters'.
- 25 De Pauw, ed., *Jehan Froissart's 'Cronyke'*, 441; vergelijk: Sleiderink, 'Pykini's parrot', 389-390.
- 26 Kossmann, *Die Haager Liederhandschrift*, 54, vs. 69-70.
- 27 *Ibidem*, 60, vs. 653-657.
- 28 Van Anrooij, *Spiegel*, 121-122.
- 29 *Ibidem*, 14.
- 30 Kossmann, *Die Haager Liederhandschrift*, 58, vs. 488-489.
- 31 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer, inv.nr. 2366, p. 69; vergelijk: Sleiderink, 'Dichters', 12.
- 32 Zie reeds: Van Anrooij, *Spiegel*, 122.
- 33 Van Oostrom, *Het woord van eer*, 92-135; Meder, *Sprookspreker*, 438-441; Schludermann, *A quantitative analysis*, I, 69-77.
- 34 Hogenelst en Rierink, 'Praalzucht', 44. Zie verder: Van Oostrom, *Het woord van eer*, 92-135; Tervooren, 'Die Haager Liederhandschrift'.
- 35 Roest van Limburg, *Het kasteel*, 15-23; Jan van Nassau verwierf Vianden pas in 1451 (De Win, 'Jan van Nassau', 548), waaruit volgt dat de bezittersnotitie op zijn vroegst uit dat jaar dateert.
- 36 Jansen, 'De Bredase Nassau's', 21-30; De Win, 'Engelbert van Nassau'. Hij overleed in 1442.
- 37 Nijland, *Gedichten*, 138. Verderop (144) suggereert Nijland dat het handschrift niet alleen voor Engelbrecht was bedoeld, maar ook voor zijn vrouw Johanna van Polanen. Dat laatste vormt het uitgangspunt bij: Van Oostrom, *Het woord van eer*, 93.
- 38 Vergelijk: Van Anrooij, *Spiegel*, 256, n. 44; Hogenelst en Van Oostrom, *Handgeschreven wereld*, 200.
- 39 Hens e.a., *Mirakelen*, 213-214. Jan wordt aangeduid als *bottenlier der Vrouwen van der Lec*. Kennelijk was hij in dienst bij Odilia van Salm, tweede vrouw van Jan III van Polanen (zie over hun huwelijk: Brokken, 'De opdracht', 50).
- 40 Willaert, 'Het minnelied', 77, n. 19; Jungman, 'Het "Haags liederenhandschrift"'; Beckers, 'Die volkssprachige Literatur', 155-156. Van Oostrom suggereert daarentegen dat het handschrift aan het Hollandse hof van Albrecht van Beieren moet worden gesitueerd, al lijkt hij tegelijkertijd te willen vasthouden aan de hypothese van Nijland (vergelijk: *Het woord van eer*, 92-93).
- 41 Uyttebrouck, *Le gouvernement*, 706-707; vergelijk: *Het spel* (ed. Asselbergs en Huysmans), 72-73.
- 42 Brinkman, 'The composition'; vergelijk: Paquay, 'De laatste Vrouwe'; Vosters, 'De bibliotheek'. Intrigerend zijn twee Nederlandstalige rijmpjes die achterin het handschrift van de *Wilhelm von Orlens* zijn genoteerd. Tot op heden ontsnapten zij aan de aandacht van de onderzoekers: *Di mint ende niet en claghet / Hi plant enen boem die niet en draghet*. En meteen daarna: *[N]onnie minne, begine tonghe, / Eyre weke, kindere jonghe: / Dese viere sekerlike / [B]esciten meneghe erterike* (Koninklijke Bibliotheek Den Haag, 71 J 54, f. 93v). Met enkele varianten bevindt dit laatste gedichtje zich ook in het Brusselse handschrift-Van Hulthem (zie: Willems, 'Oude rymspreuken', 113).

Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant

Literatuur - Boekproductie - Historiografie

redactie

Arnoud-Jan A. Bijsterveld
Jan A.F.M. van Oudheusden
Robert Stein

Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening
's-Hertogenbosch

1998

